

Юлія Присяжна-Гапченко

ІЗРАЇЛЬ КЛЕЙНЕР У ЖУРНАЛІ «УКРАЇНСЬКИЙ
САМОСТІЙНИК» (Мюнхен, 1957—1975 рр.):
ЄВРЕЙСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА

Розглянуто окремі аспекти ведення єврейської проблематики в суспільно-політичному журналі «Український Самостійник» (Мюнхен, 1957—1975). Проаналізовано перебіг полеміки між І. Клейнером і видатним істориком Н. Полонською-Василенко щодо дразливих епізодів українсько-єврейських взаємин. На основі детального розгляду окремих публікацій окреслено параметри майстерності публіциста. Уперше введено і обґрунтовано поняття «публіцистичний імператив».

Ключові слова: українська еміграційна преса, єврейська проблематика, діаспора, публіцистика, публіцистичний імператив, українсько-єврейські відносини, сіонізм, націоналізм, пропаганда, жанрове вирішення, публіцистичне прогнозування.

Rассмотрены отдельные аспекты ведения еврейской проблематики в общественно-политическом журнале «Український Самостійник» (Мюнхен, 1957—1975). Проанализирован ход полеміки между И. Клейнером и выдающимся историком Н. Полонской-Василенко по сложным эпизодам украинско-еврейских отношений. На основе детального рассмотрения отдельных публикаций определены параметры мастерства публициста. Впервые введено и обосновано понятие «публицистический императив».

Ключевые слова: украинская эмиграционная пресса, еврейская проблематика, диаспора, публицистика, публицистический императив, украинско-еврейские отношения, сионизм, национализм, пропаганда, жанровое решение, публицистическое прогнозирование.

Specific aspects of the jewish problems conducting in a socio-political magazine «Ukrainskyi Samostiinyk» («The Ukrainian Independent») (Munich, 1957—1975) have been studied. A course of polemic between I. Kleiner and a prominent historian N. Polonska-Vasylenko regarding touchy episodes of the Ukrainian-Jewish relationship have been analyzed. On the basis of a detailed scrutiny of several publications the parameters of a publicist mastery have been outlined. The notion of «publicistic imperative» has been introduced and underpinned for the first time.

Key words: the Ukrainian emigration press, Jewish problems, diaspora, publicism, publicistic imperative, the Ukrainian-Jewish relations, zionism, nationalism, propaganda, genre solution, publicistic prediction.

Суспільно-політичний журнал «Український Самостійник», що виходив у Мюнхені (Німеччина) впродовж 1957—1975 рр. як продовження однойменної газети, належав до провідних еміграційних видань, котрі відзначалися аналітичним підходом до подій, явищ, процесів української історії та дійсності. У статті в Енциклопедії Українознавства підкреслено, що часопис «був форумом обговорення різних суспільних, політичних, культурних і церковних питань, зокрема, багато уваги присвячував проблематиці УРСР, діаспори, національним меншостям та взаєминам українців і сусідів» [1].

У заголовку досліджуваного видання не було прямого зазначення приналежності до конкретного політичного середовища діаспори, хоча відомо, що «Український Самостійник» був напівофіційним Організації українських націоналістів за кордоном (т. зв. «двійкарів»), тобто третього крила поділеної ОУН, яке обґрунтовувало і дотримувалося позицій т. зв. демократичного націоналізму. Варто підкреслити, що інтелектуальне осердя цієї частини ОУН знаходилося у США, і цим можна частково пояснити «незашорений» демократичний підхід до аналізу одвічних українських проблем.

«Український Самостійник», зокрема, на відміну від інших журнальних еміграційних видань, сміливо й аргументовано порушував на своїх сторінках питання українсько-польських та українсько-єврейських відносин, очевидно, з метою зняття багаторічних нашарувань непорозуміння, відвертої неправди, які ще донині культивуються в середовищі наших неприятелів. Такий дискурс видання передбачав, без сумніву, об'єднання зусиль українців, поляків і євреїв у протистоянні з людиноненависним комуністичним режимом.

Висвітлення теми українсько-єврейських відносин у журналі «Український Самостійник» заслуговує на окрему студію. З одного боку, тут друкувалися матеріали і документи діаспорних та міжнародних організацій на захист євреїв у СРСР і країнах соціалістичної співдружності. З іншого боку, навколо журналу об'єдналася стала мобільна когорта авторів, які різнобічно й аргументовано розкривали весь комплекс проблем, пов'язаних з українсько-єврейськими взаєминами. До цієї групи входили Володимир Голубничий, Соломон Гольдельман, Михайло Добрянський, Костянтин Зеленко, Богдан Кордюк, Йосип Ліхтен, Василь Маркус, Мендель Ошерович, Євген Стахів та ін. Дослідження сукупного доробку й досвіду означен-

них авторів допомогло б нинішнім аналітикам українсько-єврейських взаємин заактуалізувати цю проблематику в національних ЗМІ. Останніми роками виходу часопису до групи журналістів, які писали на теми українсько-єврейських відносин, приєднався Ізраїль Клейнер. Тож ставимо завдання простежити його перші кроки у великій діаспорній публіцистиці.

І. Клейнер належить до когорти провідних журналістів, що друкувалися у пресі української діаспори. Він народився 1935 р. в Києві. Після більш як дворічних митарств (це описано в його книзі «Анекдотична трагедія» (1973) І. Клейнер 1971 р. емігрував в Ізраїль, а звідти згодом перебрався до Німеччини. У Мюнхені зближується з українською громадою. Упродовж 1972—1978 рр. працює в Українській службі Радіо «Свобода», стає постійним автором низки еміграційних видань, зокрема журналу «Український Самостійник». Паралельно студіює в Українському вільному університеті: 1976 р. захищає магістерську працю «Виступи представників російського опозиційного руху в СРСР щодо національного питання та майбутнього Російської імперії», 1977 р. — докторську дисертацію на тему «Національне питання в СРСР» (науковий керівник — професор Борис Левицький).

І. Клейнер вдало поєднував наукову працю із журналістською. Сфера його зацікавлень — українсько-єврейські взаємини. Він працює в Інституті ім. Володимира (Зєєва) Жаботинського в Тель-Авіві й одночасно обіймає посаду кореспондента журналу «Сучасність», впорядковує вибрані статті видатного сіоніста, політика, письменника, публіциста, лінгвіста й оратора В. Жаботинського, перекладає українською мовою, коментує і видає їх 1981 р. в Нью-Йорку, а через десять років — і в Києві. Вершиною його пошуків стала книга «Володимир (Зєєв) Жаботинський і українське питання», яка з'явилася друком у Києві 1995 р. і була висунута на здобуття Національної премії України ім. Т. Шевченка. До речі, ця праця удостоєна також міжнародної премії Фонду ім. В. Жаботинського «За сприяння міжнародному взаєморозумінню» [12].

Перша публікація І. Клейнера в «Українському Самостійнику» з'явилася 1972 р. п. н. «Нова реальність в СРСР і проблеми українсько-єврейських взаємин». Вона не належить до найкращих публікацій цього автора, незважаючи на те, що він загалом аргументовано

окреслює окремі очевидні реалії національної проблеми в СРСР. І. Клейнер зосереджує увагу на «єврейському питанні», звужуючи його до боротьби за виїзд до Ізраїлю, що було надзвичайно актуальним на той час. Автор наводить втішну статистику збільшення дозволів на виїзд до Ізраїлю і при цьому робить, на нашу думку, не зовсім обґрунтований висновок, що «це свідчить про першу за всю історію СРСР капітуляцію влади перед національним рухом всередині країни» [3, с. 24]. Як показав подальший розвиток національних відносин, це були, напевно, тактичний хід кремлівської пропаганди з метою пошуку союзників у боротьбі з інакодуманням і «димовою завісою», якою прикривалося придушення спротиву інших національних груп, зокрема росіян, проти людиноненависницької політики комуністичних ідеологів, які під цю пору виплекували штучне новоутворення — радянський народ. До речі, І. Клейнер, віддавши належне рухові спротиву кримських татар, жодним словом не обмовився про українське шістдесятництво, яке на той час було придушене тими, хто роздавав дозволи на еміграцію до Ізраїлю. У статті є кілька точних правильних проміжних висновків. Наприклад, один із них про те, що «радянський режим не спроможний існувати за таких умов, коли значна частина населення має стійку психологію вільної та гідної свого звання людини і позбавлена страху перед нищівною силою каральних органів» [3, с. 25]. Однак публікація І. Клейнера не позбавлена контроверзи, яка полягає в тому, що безапеляційно стверджується, що історія українсько-єврейських стосунків залишає дуже мало місця для оптимізму. При цьому автор підкреслює, що юдофобство в Україні не тільки існує, а навіть досягло небаченого поширення серед усіх верств населення. З іншого боку, намагається віднайти витoki цих негативних проявів. Публіцисту необхідно віддати належне — він зрозуміло окреслює їх: антисемітизм культивується радянськими офіційними органами та інспірується КДБ. «Український Самостійник» пером І. Клейнера дещо провокативно стверджував, що українці тільки тоді стануть європейською нацією, коли «переможуть у своїй душі споконвічні упередження та ненависництво». Ця стаття спричинила полеміку.

В одному з наступних чисел журналу (№ 179/180), під рубрикою «Українсько-єврейський діалог», вміщено добірку матеріалів, які або доповнюють контроверсійні міркування І. Клейнера, або

заперечують їх. Перші три автори — К. Г. (Ізраїль), Новоприбулий, Г. Єліна, не посилаючись на публікацію з 177-го числа, оперують переконливими фактами про дружбу і взаєморозуміння між українцями та євреями в радянських концтаборах, солідарність у дні поминання жертв Бабиного Яру, кадебістські інсинуації навколо українсько-єврейської співдії у спротиві комуністичному режимові. Відомий історик, професор Українського вільного університету Наталія Полонська-Василенко висловила окремі думки, що заперечують твердження І. Клейнера, яке подається як аксіома про «юдофобство на Україні» [11]. Більше того, вона вважала своїм обов'язком протестувати проти такого переконання. На доказ своєї позиції подала низку переконливих аргументів, наголосивши на великій методологічній помилці автора, який звинувачує весь 45-мільйонний український народ у юдофобстві. Н. Полонська-Василенко як досвідчений аналітик вказує на основну авторську хибу — персональні ворожі стосунки він пояснює (чи кваліфікує) як всеохопне юдофобство. Вона також звертає увагу на брак обізнаності автора у питанні єврейських погромів часів УНР. Фальшиві обвинувачення українців міг собі дозволити тільки «необ'єктивний або слабо ознайомлений автор». У запалі полеміки Н. Полонська-Василенко підкреслює, що публіцист має право висловлювати погляди, які захоче, але редакція солідного журналу повинна обережніше ставитися до висловлювань, в яких звинувачується цілий народ, та ще той, назву якого має видання.

У 182-му числі «Українського Самостійника», знову під постійною рубрикою «Українсько-єврейський діалог», з'явилася публікація-відповідь І. Клейнера «Про шляхетні наміри та історичні факти», у якій він відкидає звинувачення на свою адресу і наголошує, що юдофобство в Україні існувало і його прояви помітні і під тодішню пору. Автор протестної замітки звертається до поважного вченого в глузливо-іронічному тоні і не оперує жодними фактами, більше того, він стверджує, що «російські шовіністи підбурювали до погромів, але робили погроми, на жаль... українці» [4]. Далі І. Клейнер зауважує, що «помилки були з обох боків, і не можна цього заперечувати», однак тон його розмови скептичний (він сам це підкреслює). Оптимізм простежується лише в останньому абзаці, в якому заявляється, що час переходити «від ненависті до дружби»,

щоб обопільно виконати свій обов'язок перед народами. Цією публікацією журнал ще раз задекларував готовність не обминати гострих кутів української історії та сучасності і на цій основі вибудовувати взаємини між представниками різних етносів в Україні.

Упродовж 1973 р. в «Українському Самостійнику» надруковано чотири матеріали І. Клейнера — вони розвивають попередні теми, у них автор намагається різнобічно представити читачам справжній стан і статус євреїв у СРСР, а також у світі. Насамперед звернемо увагу на публікацію, присвячену розглядові українсько-єврейських взаємин і ролі у них української еміграції, в основі якої була доповідь І. Клейнера, виголошена на студійному семінарі Конгресу української вільної політичної думки 8 червня 1973 р. у Мюнхені [7]. Автор виявляє належне розуміння процесів, які відбувалися у той час в СРСР, підкреслюючи, що становище євреїв погіршується «через офіційний антисемітизм, який вже впродовж десятиріч є в СРСР партійно-державною політикою» [7, с. 5]. На основі аналізу явищ і процесів, що свідчать про тотальне звиродніння радянської системи у внутрішньополітичній та ідеологічній галузях, в економіці, що невпинно вела до повного банкрутства та господарської розрухи, І. Клейнер прогнозує в **найближчі роки радикальні політичні зміни, аж до повної заміни політичного ладу і розпаду радянської імперії**. Така прогностичність, обіперта не тільки на власний досвід (пережите, побачене, відчуте), а насамперед на обраний правильний дискурс публіцистичного розгляду. Автор не оперує конкретними фактами, прізвиськами, прив'язаними до певної місцевості, часу, а лише узагальнює приклади юдофобства в Україні та діаспорі. Переважно з ним у принципі можна погодитися, але окремі висновки, як-от про відсутність євреїв у партійних і радянських органах, участь регулярних військових частин УНР в єврейських погромах, унаслідок чого євреї переходили на бік більшовиків, або звинувачення Симона Петлюри в тому, що він «нічого фактично не зробив для того, щоб врятувати єврейське населення України від погромів», та й інші аргументи І. Клейнера, мали б спонукати колектив «Українського Самостійника» до розгортання полеміки, тим більше, що на той час жили й активно діяли в діаспорі відомі історики, публіцисти та політики, слово яких дуже важило. Однак так не сталося.

І. Клейнер слушно зауважує, що значна частина української еміграції, зокрема ОУН, зрозуміла значення єврейської громадської думки у світі для українського національного руху. Публіцист доброзичливо підкреслює, що, якби український національний рух знайшов підтримку впливових єврейських кіл, це з часом привело б також до повернення значної частини світової громадської думки на бік української справи. Варто підкреслити, що менше ніж через 20 років після появи публікації І. Клейнера урядові чинники України, яка здобула незалежність, нові політичні партії і рухи всіляко враховують єврейський фактор, декларуючи факт **завершення формування української політичної нації**, в середовищі якої євреї і українець, росіянин і поляк, гагауз і грузин — рівноправні та рівнозначні.

Замість висновків І. Клейнер формулює кілька публіцистичних імперативів для майбутнього українського уряду. Варто підкреслити, що всі вони під сучасну пору реалізовані у внутрішній та зовнішній політиці Української держави. Такий ретроспективний погляд на публікацію більш ніж сорокарічної давнини ще раз переконує в тому, що талановитий, думаючий публіцист повинен не тільки вміти бачити і розуміти побачене, знаходити органічний зв'язок між явищами і поглядами, а й володіти мистецтвом прогнозування на близьку й подальшу перспективу.

Того ж 1973 року у двох числах (193-ге і 194-ге) з'являється велика за обсягом стаття І. Клейнера «Сучасний сіонізм і єврейське питання в СРСР» [5]. Автор демонструє уміння захопити читача з перших рядків власне за допомогою випробуваного журналістського прийому — відштовхнувшись від факту, перейти до розмови (розгляду) по суті. А факт цей і цікавий, і курйозний водночас. Мінський журнал «Неман» твердить, що це сіоністи спричинилися до організації «Празької весни» 1968 р., вони ж мало не захопили владу в Польщі, а зараз готуються до повалення влади в СРСР. І. Клейнер кваліфікує такий випадок як божевілля і припускає, що «якесь поширене **захворювання на ідіотизм** охопило радянських пропагандистів». Він майстерно розвінчує напади радянської пропаганди і доходить висновку: «Отже, так звана “сіоністська пропаганда” є “знаряддям імперіалізму і фашизму” лише тоді, коли її використовують євреї, а для Москви така сама за формою пропаганда є, певна

річ, “знаряддя миру, прогресу й соціальної справедливості”» [5, с. 22].

Цю вдалу тезу І. Клейнера можна пристосувати і до потуг сучасних російських маніпуляторів, які пропаганду і поширення «руського міра» у планетарному масштабі та російського шовінізму вважають нормальними цивілізованими діями зі свого боку, а все без винятків, що відбувається, наприклад, у сусідній Україні, — про-явами фашизму і націоналізму, підривними акціями американського імперіалізму та НАТО, які нібито загрожують безпеці Росії.

І. Клейнер подав кілька точних означень. Наприклад, переконує, що сіонізм як ідеологія національно-визвольного руху єврейського народу опанував свідомість єврейського населення в СРСР унаслідок тривалої еволюції їхніх переконань під впливом навколишньої дійсності і краху комуністичної ідеології. Окрім того, зростання націоналістичних настроїв серед єврейського народу є частиною всесвітнього процесу піднесення націоналізму. Цей процес незаперечний, але він має як своїх прихильників, так і рішучих супротивників. Автор розуміє інше: націоналізм стає не лише негативним, а й загрозливим явищем, якщо він набуває рис шовінізму, ствердження національної винятковості та нетолерантності до інших народів. Як правило, такі риси поєднуються з політичним тоталітаризмом, тобто набувають антигуманних форм [5, с. 19—20]. Звісно, тут йдеться про російський великодержавний шовінізм.

Єврейська проблематика в «Українському Самостійнику» реалізовувалася в різних жанрах, основними ж були огляд і стаття. Однак траплялися й інші, синтезовані форми подання матеріалу. Наприклад, розповідаючи про четверту близькосхідну війну, І. Клейнер, як завжди, дотримується стилю статейного викладу, дає точні характеристики причин і наслідків явища, намагається дати відповіді на запитання, «що було би, якби...», але дуже доречно й очікувано переходить «на поле» подорожнього нарису, створюючи таким чином зримі картини Єрусалима, охопленого воєнними діями. Це значно підсилює аргументаційну основу означеної публікації [2].

Про послідовність у веденні єврейської проблематики в журналі свідчать й інші помітні публікації. «Український Самостійник» вміщує нарис невідомого автора п. н. «Олександр Фельдман» — про засудженого активіста сіоністського руху в Києві. Є підстави стверджувати, що він належав перу І. Клейнера: надто багато деталей,

про які міг знати тільки він, що недавно виїхав з УРСР [13]. Відомий діаспорний журналіст Богдан Кордюк публікує розлогу посмертну згадку про Соломона Ізраїлевича Гольдельмана, який 3 січня 1974 р., на 89-му році життя, помер в Єрусалимі. Він був видатним вченим (соціологом, економістом), громадським і політичним діячем, блискучим публіцистом. Його багатогранна діяльність увійшла до історії українського та єврейського народів [8]. Жанрова палітра журналу 1974 р. збагатилася звітом Кирила Митровича «Комунізм і жидівське питання» про доповідь професора Анні Крігель в ізраїльському культурному центрі Джефройкін у Парижі 26 червня 1974 р. Характерною особливістю цієї публікації є те, що К. Митрович дає оцінки окремим твердженням доповідача, зауважуючи, що її дослідження гідне уваги українського слухача, тому що процес самоусвідомлення євреїв-соціалістів має аналогію в українському минулому, в якому, однак, через історичні умови він не міг дійти доктринального та політичного завершення. Цей процес закінчувався інколи індивідуальним самогубством діячів, що не мало великого значення для історичного процесу в Україні та поза нею. К. Митрович відзначає важливу місійну роль євреїв у духовному та політичному європейському процесі [10].

Останній, 1975, рік виходу «Українського Самостійника» ознаменований двома помітними публікаціями. Отже, спочатку про есе Йосифа Л. Ліхтена «Українсько-жидівські стосунки в недавньому минулому та їх перспективи на майбутнє». З подібною доповіддю автор виступав перед польською громадою в Українському вільному університеті 16 травня 1975 р. Журнал умістив повний текст есе у перекладі з польської мови [9]. Він «пересипаний» багатьма цікавими прикладами українсько-єврейських стосунків, автор сміливо ними оперує, переносючи нас з епохи 1920-х рр. (подій, що відбувалися у м. Хмільник, тепер — Вінницької обл.) до нашого часу, зокрема Університету Макмастер у Гамільтоні (Канада), де нещодавно відбулася триденна конференція, присвячена сучасній Україні. Те ж стосується й аналізу документів. Наголошується, наприклад, що в резолюції III Надзвичайного збору ООН в 1943 р. відкинено концепт «етнічна Україна» і схвалено, що в майбутній самостійній Україні всі громадяни, без огляду на релігію і національність, будуть користуватися рівними громадянськими правами. А через абзац наводиться висновок соціологічного дослідження джерел антисемітизму

у США, в якому підкреслюється, що релігійні пересуди і помилкові тлумачення християнської науки прямо ведуть до антисемітизму. Наведені приклади свідчать про неабиякий досвід Й. Л. Ліхтена як публіциста, його індивідуальну майстерність.

Важлива роль у журнальній та газетній публіцистиці української еміграції відводилася тематичним оглядам преси, радіопередач, літератури радянської України, оскільки не всі мали можливість з ними в діаспорі ознайомитися. У нашому контексті показовим є огляд І. Клейнера «Українські радянські органи інформації про Ізраїль та сіонізм», який побачив світ у двох останніх номерах журналу [6]. Автор цілком слушно зауважує появу пропагандистського штампу «український буржуазний націоналізм та сіонізм», його «стилістичну нерозривність». І. Клейнер зосереджує увагу на кількох доступних виданнях, а саме: «Комуніст України», «Вісті з України», «Правда Украины», «Філософська думка», «Огонёк», і декількох брошурах, виданих компартійним товариством «Знання». Розвінчуючи явну брехню, міфи, фальсифікації, здираючи ідеологічні налічки, якими розкидалися прислужники партії, І. Клейнер проводить вдалу паралель із матеріалами, які поширювали російські чорносотенні організації ще в царські часи, розгадано й мету недоброчливців — забити клин, загострити ворожнечу між українським та єврейським народами.

Єврейська проблематика була невід'ємною складовою тематичної політики преси української еміграції. Це викликано насамперед тим, що українці та євреї упродовж століть мирно співіснували на одній території, зазнавали однакових ущемлень у правах з боку імперських влад, спільно розділяли радощі й біди. Однак у різні історичні епохи в українсько-єврейських взаєминах існували й напружені періоди та окремі факти непорозуміння, які інспірувалися в основному ззовні, а деколи — через недалекоглядність українських чи єврейських діячів.

В еміграції українці та євреї опинилися в однакових умовах існування, виживання, розвитку. Тож питання єдності, культури співжиття, дій були дуже актуальними. Насамперед — з огляду на фактор спільного противника — СРСР, політика та ідеологія якого були спрямовані на придушення всього національного як в українському, так і в єврейському середовищах.

Співпраця І. Клейнера в журналі «Український Самостійник» в останні роки його виходу — це лише частина широкої панорами єврейської проблематики у численній українській еміграційній пресі повоєнного періоду. Його доробок, як і проаналізовані публікації інших авторів, є свідченням правильного розуміння українським та єврейським політикумом в екзилі важливості міжнаціонального єднання на крутих магістралях новітньої історії.

1. Енциклопедія Українознавства : слов. частина : перевид. в Україні. — Л., 1980. — Т. 9. — С. 3438.
2. *Клейнер І.* Ізраїль у дні четвертої війни / Ізраїль Клейнер // Український Самостійник. — 1973. — Ч. 195—196. — С. 31—35.
3. *Клейнер І.* Нова реальність в СРСР і проблеми українсько-єврейських взаємин / Ізраїль Клейнер // Український Самостійник. — 1972. — Ч. 177. — С. 24—25.
4. *Клейнер І.* Про шляхетні наміри та історичні факти / Ізраїль Клейнер // Український Самостійник. — 1972. — Ч. 182. — С. 25—26.
5. *Клейнер І.* Сучасний сіонізм і єврейське питання в СРСР / Ізраїль Клейнер // Український Самостійник. — 1973. — Ч. 193. — С. 19—23; Ч. 194. — С. 16—24.
6. *Клейнер І.* Українські радянські органи інформації про Ізраїль та сіонізм / Ізраїль Клейнер // Український Самостійник. — 1975. — Ч. 211. — С. 31—36; Ч. 212. — С. 49—55.
7. *Клейнер І.* Українсько-єврейські взаємини і українська еміграція / Ізраїль Клейнер // Український Самостійник. — 1973. — Ч. 190. — С. 2—11.
8. *Кордюк Б.* Соломон Ізраїлевич Гольдельман / Богдан Кордюк // Український Самостійник. — 1974. — Ч. 199. — С. 35—36.
9. *Ліхтен Й. Л.* Українсько-жидівські стосунки в недавньому минулому та їх перспективи на майбутнє / Йосиф Л. Ліхтен // Український Самостійник. — 1975. — Ч. 210. — С. 22—34.
10. *Митрович К.* Комунізм і жидівське питання / Кирило Митрович // Український Самостійник. — 1974. — Ч. 203/204. — С. 53—54.
11. *Полонська-Василенко Н.* Деякі міркування (з приводу статті Ізраїля Клейнера «Нова реальність в СРСР і проблеми українсько-єврейських взаємин» («УС», Ч. 177, 1972) / Наталія Полонська-Василенко // Український Самостійник. — 1972. — Ч. 179/180. — С. 50—53.
12. *Френкель М.* От национального к общечеловеческому [Електронний ресурс] / Михаил Френкель // Еврейский обозреватель. — 2004. — Режим доступу: <http://www.obozrevatel@ewukr.ukr.org>.
13. *** Олександр Фельдман / *** // Український Самостійник. — 1974. — Листоп. — С. 32—34.